OSMANLI PÂDİŞAHI

Prof. Dr. Halil İNALCIK

1. *Pâdişah ve Hâkimiyetin Menşei, Hilâfet* : Fatih Mehmed kendi şahsında Osmanlı Padişahı tipini yaratmış olan ilk padişahtır. Orta Asya Türk devlet telâkkisi, Osmanlılara, Selçuklular ve Moğollar vasıtasile olduğu kadar Uc'larda (askerî hudud bölgeleri) hakim Türkmen çevresi yolile de intikal etmiş olmalıdır. 15. asır başlarında Germiyanlı şair Ahmedî, Mogol hanlarını kanuna bağlı, adaletli hükümdarlar olarak öğmekte idi. II. Murad zamanında Yazıcı-zâde eski Türk devlet ananesini şuurla ve hararetle canlandırırken, şüphesiz, muhitine tercüman olmakta idi: Yazıcı-zâde, Osman Gazi'nin eski Türk töresine göre Türk kabileleri tarafından seçilmiş olduğunu iddia ediyor, Osmanlı hanedanını Oğuz Han'a bağlıyor, böylece bu hanedanın bütün Türk kavimleri üzerinde meşru' hakimiyete namzet yegâne hanedan olduğu iddiasında bulunuyordu. Aslında bu iddia, romantik bir türkçülük hareketinden doğmuş olmayıp pratik bir ihtiyaçtan, siyasî maksatlardan doğmuştu. Osmanlılar, bu suretle Doğu'daki Timur oğullarına karşı bağımsızlık, hatta üstünlük iddialarını meşrulaştırmak gayesini takib etmekte idiler. Fatih'in oğlu Sultan Cem, oğluna Türk destanlarının en büyük şahsiyeti Oğuz Han'ın adını veriyor ve Oğuz ananesi üzerinde bir eser (*Câm-i Cem-âyîn*) yazdırıyordu. Osmanlı hükümdarları 14. asırdanberi *Han* unvanını isimlerine eklemekte idiler.

Fatih Mehmed'in Roma imparatorluk ananesini de bilhassa siyasî sebeplerle benimsemiş olduğunu başka bir yerde izaha çalışmıştık (1). Kayser unvanı Osmanlı titülatürüne girmiş bulunuyordu. II. Bayezid devrinde yazılmış derleme tarihlerde (Aşık Paşa-zâde, Oruc vs.) Osmanlı hanedanında hakimiyetin menşei meselesi üzerinde aynı zamanda müteaddit görüşler yan yana yer alır: Hanedanı Kayı boyu vasıtasile Oğuz Han'a bağlıyan iddia ile beraber hakimiyetin doğrudan doğruya Tanrı tarafından mübarek bir şahsiyet vasıtasile Osman'a bağışlanmış olduğu telâkkisini de bulmaktayız. Esasen bu sonuncu telâkki,hilâfetin sukutundan ve İslâm âleminde mistik tarikatler fevkalâde bir ehemmiyet kazandıktan sonra her tarafta galebe çalmış bulunuyordu. Hikâyeye göre, Osman, Tanrı tarafından kendisine cihan hakimiyeti verildiğini rüyada görmüş ve Şeyh Edebali ona bunu tefsir ve tebşir etmiş. Bu *tema*, bir taraftan da Hakan ile Şaman arasındaki eski münasebeti hatırlatmaktadır (2).

(1) Bakınız : **Mehmed II.**, İslâm Ansiklopedisi, cüz 75

Aynı kaynaklarda eski hilâfet nazariyesine bağlı telâkkiler de yer almaktadır. Rivâyete göre, Osman Gazi'ye beylik, yani siyasi hakimiyet, kılıç, bayrak, davul gibi hakimiyet senbollerile Selçuk Sultanı tarafından tevcih olunmuştur. Bu senboller, halife tarafından ümerâya ve sultanlara hakimiyet tevcihinde kullanılırdı ve gerçekten, Anadolu Selçuk sultanları kendileri halifelerden bu gibi saltanat senbolleri almışlardır. Hakimiyetin *vilâye*, yani *delegation* suretile sultanlara ve onlar tarafından da beylere tevcihi islâmî bir müessesedir (3). Zamanla Osmanlılarda devlet ve hükümdar telâkkisi gittikçe daha İslâmi bir karakter kazanmış ve nihayet Mekke ve Medine'nin bağlanmasından sonra eski hilâfet telâkkisi bir bakıma Osmanlı Padişahlarının şahıslarında tekrar canlanmıştır.

Mısır Memlûk sultanları, Mekke ve Medine'yi ellerinde tuttukları hac yollarını bütün müslümanlar için açık bulundurdukları ve nihayet Abbasî halifeleri soyundan birini yanlarında alıkodukları için İslâm âleminin en ileri ve nüfuzlu sultanları mevkiinde idiler. Fatih Mehmed'e kadar Osmanlılar da onlara bu nazarla bakmakta idiler. Fakat gaza, mukaddes harp, Osmanlılar sayesinde İslâm âleminde siyasî nüfuz ve kudretin kaynağı sayılmağa başladı. Diğer İslâm hükümdarları, meselâ İran şahları da, evvelce o derece rağbette olmayan *gâzî* ve *mücâhid* unvanlarını kullanır oldular. Portekizliler, 1509 da Hind Okyanusunda Memlûk donanmasını yok edip Kızıl-denize saldırdıkları ve Mekke ile Medine'yi tehdit ettikleri zaman Memlûk sultanlarının isteği üzerine Türk gemicileri Kızıl-denize gittiler ve Memlûkler için bir donanma yaptılar. Gazi sıfatile Osmanlıların, İslâmın müdafiliğini, Memlûkler de kabul ettiler. Sekiz yıl sonra Osmanlılar, Mısır ve Arabistan'a doğrudan doğruya sahip olacaklardır. Yavuz Selim Memlûklere karşı ilk zaferi kazanır kazanmaz (24 Ağustos 1516) Halep'te *hâdim'ül-haremeyn-iş-şerifeyn* (yani Mekke ve Medîne'nin hâdimi) unvanını kullandı. Abbasî soyundan halife Al-Mütevekkil'i yanına aldı ve sonra Mısır'dan İstanbul'a gönderdi. Selim, Kahire'yi aldıktan sonra Mekke şerîfi Abu Numey

(2) Bak. **Moğolların Gizli Tarihi,** Dr. Ahmed Temir neşri, B. Y. Vladimircov, **Cengiz Han,** s. 53-70.

(3) Bak. H. A. R. Gibb, **Constitutional Organization,** in Law in the Middle East, ed. Khadduri ve Liebesney, Washington 1955, s. 16.

kendi oğlu ile Haremeyn'in anahtarlarını ona gönderdi ve itaatini bildirdi. Hilâfetin başlıca alâmetleri sayılan peygamberin hırkası, bayrağı ve diğer mübarek emânetler de, rivâyete göre, Selim tarafından İstanbul'a gönderilmiş ve hususî bir hazineye konmuştur (4). Al-Mütevekkil'in Ayasofya camiinde hilâfeti resmen Selim'e terk ve ferağ ettiği hakkında yayılmış olan rivâyet 18. asırdan daha evvelki kaynakların hiç birinde tesbit edilmiş değildir. Zaten meseleyi, Selim'in *halîfe* unvanını alıp almadığı meselesi olarak düşünmemelidir. Zira daha 13. ve 14. asırlarda bütün İslâm âlemi üzrinde *İmâm* ve *emîr-ül-mü'minîn* olarak *bir tek halîfe* görüşü terk edilmiş bulunuyordu. O zaman her müslüman Sultanı, şeriatın koruyucusu olarak *halîfet-ullâh* unvanını kullanabilmekte idi. İbn Taymiyya (14. asır) bir tek halîfe nazariyesini reddederek bağımsız bir çok İslâm hükümdarlarının varlığını şerîate tamamile uygun bulmakta idi. Fatih Mehmed için çağdaş vesikalarda *halîfe* unvanının kullanılmış olduğunu görmekteyiz (5). Hattâ I. Murad (1361-1389) halîfe unvanını kullanmakta idi (6). Selim'de yeni olan şey, halîfe unvanını kullanmış olması değil, eski hilâfet alâmetlerini tasarrufu altına alması ve Mısır Sultanlarının ***Hâdim'ül-haremeyn-iş-şerîfeyn*** unvanını kullanmasıdır. Bu suretle o, Mısır Sultanları gibi, İslâm âleminin hâmisi ve en yüksek hükümdarı olmak iddiasında idi. Diğer taraftan Abbâsî devrinde formüle edilmiş olan hilâfet nazariyesine göre, imâm, yani İslâm ümmetinin dinî reisi, peygamberin kabilesinden olmak lâzımdı.

Selim'den sonra tahta gelen Kanunî Süleyman, Mekke Şerîfine yazdığı cülûs mektubunda *hâdimu beyt'illah ve'l-harem* (Mekke ve Medîne hâdimi) unvanını kullandı ve kendisinin, *hilâfet'ül-kübrâ* (en yüksek hilâfet) makamına oturduğunu bildirdi. Mekke Şerîfi ise, cevabında, Padişahı gaza başarıları sebebile kendisinden ve bütün diğer İslâm hükümdarlarından mânevî değer (fazîlet) bakımından üstün saydı (7). Fakat bu devre ait vesikalardan hiç birinde, Osmanlı Padişahının, Abbâsî halifelerinin hukuken vârisi olduğu iddiasını gösteren bir işaret yoktur.

Bununla beraber Sultan Süleyman, kendisini Orta Asya'dan Hindistan'a ve Sumatra'ya kadar bütün müslümanların hâmisi olarak görmekte idi (8). Açe (Sumatra) Müslüman Sultanı Alâeddin, Portekizlilerin taarruzları karşısında ondan imdâd dilemiş ve Süleyman, oraya gemi ile toplar ve topçular göndermişti (9). Rusların Astrahanı zaptetmeleri üzerine Orta Asya müslümanları bu yolu kullanamaz olmuşlardı. Hârezm Hanı Hacı Mohammed (1560-1603) Sultan Süleyman'dan bu yolu hacılara ve tüccarlara açması için rica ile bir mektup gönderdi. Bu mektup ve onu takip eden başka mürâcaatlar, 1569 da Osmanlıların Ruslara karşı bir ordu göndermelerinin ve Don nehri ile Volga arasında bir kanal açmağa teşebbüs etmelerinin başlıca sebeblerinden biridir (10). Kanunî Süleyman'dan itibaren Osmanlı Padişahları için Dünya halîfesi (*Halîfe-i Rûy- Zemîn*) ve bütün müslümanların halîfesi (*Halîfet'ül-Müslimîn*) unvanları yerleşçeektir. Keza kaydetmek lâzımdır ki, Osmanlı hükümdarının bu iddiası, Hindistan'da Türk-Mogol Padişahı tarafından eyi karşılanmamıştır (11). Osmanlılar 1774 de Rusların baskısı altında Müslüman Kırım Hanlığına bağımsızlığını tanımak mecburiyetinde kaldılar. Fakat Müslümanların Halîfesi (*Halîfet'ül - Müslimîn*) sıfatını ileri süren Padişah, Hanlıkla dinî bir rabıtanın kalması zarurî olduğu iddiasında bulundu. Bu, Abbâsî devrindeki klâsik Hilâfet nazariyesinden mülhem bir iddia idi (12). Bütün müslümanların Halîfesi sıfatını Osmanlı hükûmeti II. Abdülhamid (1876-1909) zamanında ve daha sonra siyasî maksatlar için kullanmak istedi ve hilâfete Osmanlılarda o zamana kadar düşünülmemiş bir mahiyet atf olundu, halîfe bütün Müslümanların dinî reisi gibi telâkki olunarak siyasî otoriteden tecrid olundu (13). Fakat herhalde I. Selim devrinde Osmanlı hükümdarının halîfe sıfatı, gerek Abbâsî halifelerininkinden gerekse Abdülhamidinkinden tamamile farklı bir mânâ ifade etmekte idi.

Ancak şu noktayı da ilâve etmek lâzımdır ki, Selim'den sonra Osmanlı Padişahının hükûmdarlık ve devlet telâkkisi, şeriate gittikçe daha uygun bir hale getirilmeğe çalışılmış, bunda Kemal Paşa zâde ve Ebussuud gibi nüfuzlu şeyhülislâmların büyük rolü görülmüştür.

Devletin kudreti ve hükümdarın otoritesi arttığı nisbette Osmanlı Padişahının şahsı insan-üstü bir mahiyet kazanmağa başlamış, Saray-

(4) Bak. Tahsin Öz, **Hırka-i saadet dairesi ve Emanât-i mukaddese,** İstanbul 1953.

(5) Meselâ 1456 tarihli Karaca Bey kitabesinde ve Fatih kanunnâmesi mukaddimesinde.

(6) Bak. Tarih Vesikaları Dergisi, sayı 4, s. 243.

(7) Mekke Şerifinin Sultan Süleyman'a mektubu, Feridun Bey, **Münşeât,** s. 501.

(8) Bak. H. İnalcık, **The Origin of the Ottoman-Russian rivalry.** Annales de l'Université d'Ankara, cilt I, 47, 67.

(9) Buna dair vesikalar; Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, sene 10, s. 675

(10) Bak. **The Origin of the Ottoman-Russian rivalry,** s. 67 vd.

(11) Bak. Feridun Bey, **Münşeât,** II, s. 63-67.

(12) Bu devirde klâsik hilâfet nazariyesinin Osmanlı çevrelerinde revaç bulduğu hakkında bak. Naili Abdullah Paşa, **Teşrifât-i Kadîme**; Piri-zâde nin İbn Haldûn'u tercümesi de aynı asırdadır.

(13) Bak. Ostrorog, **The Angora Reform,** Londra 1927.

da dahi ancak mahdut kimselere, onunla temas etme ve konuşabilme müsaadesi verilmiştir. Daha Fatih, kendi zamanında, Divanda, hükûmet toplantılarına başkanlık etmekten vaz geçmiş ve tebaasının işlerini kendisine ancak hükûmet erkânının arzedebileceğini kanunlaştırmış, kendisile konuşma, elini öpme, bir mesele hakkında arzda bulunma haklarını ancak hükûmet erkânına ve bazı yüksek Saray hizmetkârlarına hasr etmiştir. En mühim devlet hizmetlerinin doğrudan doğruya kendi şahsî hizmetinde bulunanlara hasredilmesi (kul-sistemi) aynı anlayışa bağlanabilir. Fatih'in yaptığı değişikliklere misâl olarak kanunnâmesinden şu maddeyi nakledelim: "Cenâb-i şerîfim ile kimesne taâm yemek kanunum değildir, meğer ehl-i iyâlden ola, ecdâd-i izâmim vüzerâsile yerler imiş, ben ref' etmişimdir." Halbuki 1436 da bir hıristiyan müşâhit (14) Sultan Murad II. nin iki kul ile camie gidip halk içinde namaz kılmasını hayretle kayd etmiştir.

Culûsta hakimiyetin menşei telâkkisile münasebettar bir takım merasim burada kayda değer. 1520 den sonra yeni tahta çıkan padişahlara, Peygambere ait hırkanın saklandığı odada bî'at olunurdu. Biliyoruz ki Peygamberin hırkası, Abbâsî halîfeleri tarafından hilâfetin en mühim alâmetlerinden biri olarak en mühim merasim esnasında taşınırdı. Bîat islâmî anlayışa göre halîfe ile İslâm ümmeti arasında bir nevi mukaveledir ki, tebaa tarafından mutlak itaatı ve hükümdar tarafından şeriate göre idare taahhüdünü tazammun eder. Tanınmış ulemâ ve ricâlden bir gurupun *bîatı*, bütün İslâm cemaatini bağlamağa kâfi idi.

Bîatten sonra Padişaha, Eyub Sultan türbesinde devrin belli başlı bir din adamı, şeyhülislâm veya tanınmış bir şeyh, tarafından kılıç kuşatılırdı (II. Murad'a meşhur Şeyh Mehmed Buhârî kılıç kuşatmıştı, 1421). Bu merasim batı âleminde kıralların kilisede tac giymesine benzetilmiştir. Osmanlılarda bu âdetin menşe'de ahilikle yahut gaza ananesile münasbettar olduğu ileri sürülmüştür. Diğer taraftan kayd edelim ki, Orta Asya Türk ve Mogollarında kemer hakimiyeti ifade ederdi (15).

(14) Spandouyn Cantacassin (Spandugino), **Petit Traicté...**, Ch. Schefer neşri mukaddimesinde, s. XXIX.

(15) Bu âdetin gaza ile münasebeti hakkında bak. P. Wittek, **The Rise of the Ottoman empire**, Londra 1938, s. 38-40. Ahilerde teşkilâta girerken merasimde kemerin ehemmiyeti bak. A. Gölpınarlı, **İslâm ve Türk illerinde Fütüvvet teşkilâtı ve kaynakları**, İst. Uni. İktisat Fakültesi Mecmuası, c. 11, no. 1-4. Ananeye göre Osmanlılarda evvelâ Osman Gazi'ye Şeyh Edebali kemer kuşatmış. Osmanlılarda bîat merasimi için bak. İ. H. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, Ankara 1945, s. 184 vd.

Osmanlılarda 1876 ya kadar saltanatta veraseti tayin eden bir kanun yoktu. Zira eski Türk hükümdarlık telâkkisine göre hakimiyetin menşei Tanrıdır. 14. asra doğru İslâm âleminde de hakimiyetin allahın lutf ve inayetiyle bir şahısta takarrur ettiği telâkkisi yayılmış bulunyordu. Osmanlı tarihçisi Tursun Beğ (16) bunu açık bir şekilde ifade etmiştir. Osmanlı hükümdarları culûslarını ilân eden fermanlarda bu telâkkiyi belirtirler. Fiilen hakimiyeti ele geçirmiş olan hanedan üyesi Allahın lûtuf ve inayetine mazhar olmuş kabul olunuyordu. Böyle bir anlayışta, hükümdarlığın şahıslar tarafından bir kanunla tanzim ve tayin edilmesine tabii yer yoktur. İşler Allahın iradesine bırakılmıştır. Fatih, kanunnâmesinde "evlâdımdan her kime saltanat müyesser olsa" ifadesile bu telâkkiye sadık kalmaktadır.

Bununla beraber bir takım teâmüller, hanedan içinde kimin saltanatı ele geçirme şansına daha çok sahip bulunduğunu tayin etmekte idi. İlk devirde eski Türk âdetine göre en büyük oğula hudud kuvvetlerinin kumandası verildiğinden beyliğe umumiyetle büyük oğullar geçmiştir. Zira ilk devirde devletin esas kuvvetleri uclarda (serhad) idi. Sonradan Kapı-kulu devletin en büyük kuvveti haline gelince, payitahta en yakın vilâyette bulunan oğul tahata geçme şansına en ziyade sahip bulunuyordu, zira o pâyitahta diğerlerinden önce gelebilir, yeniçerilerin bîatını alır ve hazineye istediği gibi tasarruf edebilirdi. Biliyoruz ki, bu yüzden şehzâdelerin hangi vilâyete gönderileceği meselesi, şiddetli rekabetler ve iç harplere sebebiyet vermekte idi. 16. asır sonlarına doğru şehzadelerin sancaklara vali olarak gönderilmesi usulünden vaz geçilmiştir. Ondan sonra şehzâdelerin hepsi sarayda yaşadıklarından saray entrikaları ve yeniçerilerle yapılan pazarlıklar kimin hükümdar olacağını tayin etmeğe başlamıştır.

I. Bayezid'den itibaren tahta çıkan Sultanın bir iç harbi önlemek için kardeşlerini ortadan kaldırması bir teâmül halinde yerleşti. Fatih, kanunnâmesinde bunun "münasib" olduğunu ifade etmiş, şeriatı temsil eden ulemânın bunu "tecvîz" ettiğini belirtmiş ve sebeb olarak "nizâm-i âlem" maddesini, yani memleketin emniyeti ve âsayişini ileri sürmüştür. Gerçekten bu devirde Osmanlı devleti için en büyük tehlike, yabancılar yanına sığınan Osmanlı saltanat müddeilerinden geimekte idi. Burada yine bölünmez, mutlak ve merkezî bir otorite fikrinin diğer düşünceleri arka plâna attığına şahit olmaktayız. II. Murad'ın kardeşi Mustafa 1422 de ve II. Bayezid'in kardeşi Cem 1481 de imparatorluğu aralarında paylaşmayı teklif ettikleri zaman kat'i şekilde red cevabile karşılaşmışlardı.

(16) Tarih-i Ebu'l-Feth TOEM ilâve s. 11.

1617 ye kadar saltanat babadan oğula geçmiştir. Zira tahta geçen Sultan, kardeşlerini herhangi bir surette bertaraf eder ve kendi oğulları için taht yolunu serbest hale getirirdi. 16. asır sonlarında bir istisna yapılmış ve şehzade Mustafa sarayda sağ bırakılmıştı. O 1617 de bir saray entrikası neticesinde tahta geçirildi. Ondan sonra birtakım hususî şartların da yardımiyle hanedan içinde en büyük erkek üyenin saltanata geçmesi teâmülü yerleşti.

Burada son olarak bir Padişahın culûsunu ilân eden bir vesikayı hülâsa edeceğiz. IV. Mehmed (1648-1687) culûs fermanında demektedir ki. Tanrının inayetiyle ve şahsımdaki istidat sayesinde Sultan olup vezirlerin, ulemanın ve halkın reylerile saltanat tahtına oturtuldum ve camilerde hutbede ve sikke üzerinde ismim zikrolundu, siz valiler ve kadılar bu yazıyı alır almaz derhal şehir ve köylerde halka culûsumu ilân edip hutbeyi adıma okutturasınız.

2. *Padişah ve tebaası*: Osmanlı devleti herşeyden evvel bir İslâm devletidir ve tebaa ile devlet münasebetleri bu çerçevede mütalâa olunabilir. Müminlerin teşkil ettiği İslâm topluluğu, yani *ümmet* ve onun başında şeriatı tatbik ve icra ile görevli imâm devleti teşkil eder. Müslümanlar müsavidir, ırk ve sınıf ayrılığı gibi unsurlar şeriat karşısında bir farklılık yaratmaz. Diğer taraftan Müslümanları şeriat yolunda sevk ve idareye, Allah tarafından tevkil edilen Halife-Sultana mutlak itaat gerektir. Bu suretle İslâm hükümdarı sürüsünü selâmete eriştirmekle görevli çobana benzetilir. Tebaa için kullanılan raiyyet (cem'i:reâyâ) tâbirini bu manada anlamalıdır (17). Bir çok İslâm yazarları (meselâ İbn Haldûn, İranlı Celâlüddin Devvânî ve Osmanlı yazarı Taşköprülüzâde Ahmed) aynı esastan hareketle hükümdar ve tebaa münasebetini baba-çocuk münasebetine benzetirler, yani tebaanın bu dünyada ve öteki dünyada refahı ve selâmeti, Sultanın elindedir. Buna karşı tebaa, oğlun babaya karşı gösterdiği mutlak itaati göstermek mecburiyetindedir. İbn Haldûn'a göre (Pîrîzâde tercümesi İstanbul, 1275 H. I, s, 232) Sultan Allahın kullarını refaha eriştirmeli, adâleti sağlamalıdır. Adâlet olmazsa reâyâ mahv olur. Memleketin ve devletin düzeni, ülkeyi düşmandan korumak ve reâyâ üzerinden zulmü kaldırmakla olur. Bu iki hususu yerine getiren hükümdar devletin başında kalmağa hak kazanır. Bu telâkki, Osmanlılar arasında hükümdarın vazifeleri hakkında yerleşmiş telâkkidir. Osmanlılarda reâyâyı ilgilendiren fermanlarda şu formül daima tekrarlanır: "Reâyâ tâifesi ki Tanrının bir emânetidir, onları himaye etmek ve kimsenin zulüm yapmasına müsaade etmemek Padişahın vazifesidir" (18).

(17) Toynbee ve bazı Türk yazarları, raiyyet tabirinde, istismar edilecek insan sürüsü manasını aramakla şüphesiz yanılmışlardır.

Fatih Mehmed devri ricalinden Tursun Beğ'in Padişah ve tebaa münasebetleri hakkında Fârâbî ve Tûsî'den mülhem fikirlerini burada tekrar edelim. Tursun Beğ'e göre, her insanı kendi kabiliyetine göre mevkiinde hakkına razı tutmak ve başkasının hukukuna saldırmaktan men' etmek zarureti bir Padişahın vücudunu zaruri kılar. Padişah olmazsa insanlar mahv olur, nizam kalmaz. Bu sebeble Padişaha mutlak itaat lâzımdır. Kur'an da bunu emreder. Padişah, istediği gibi, yüksektekileri alçaltır, aşağıdakileri yükseltir. Tanrının zâtına mahsus bu sıfat onda tezâhür eder (yani mutlak otorite). Padişah zâhiren kendi ihtirasını tatmin için hazine ve asker toplar, fakat asıl maksat eyi bir siyasetle bu hazineyi yerli yerine harcamak ve asker sayesinde düzeni korumak, İslâm dinini müdafaa etmektir. Bu tutum öbür dünyada kendi saadeti için şarttır. Tursun beğe göre herhangi bir toplulukta bir şahıs sivrilip hüküm ve emrini yürütmezse o topluluk dağılmağa mahkûmdur. Diğer taraftan adâletsiz ülke ayakta kalmaz. Adâlet insanlar arasında düzenin temelidir Adâletin devletin temeli olduğu noktasında 15. asır başında Ahmedi ve Ahmed Dâî de ısrarla durmuşlardır.

Tursun Beğ, veziriazam Mahmud Paşanın yakın adamlarındandı. Bu büyük Osmanlı devlet adamından naklettiğine göre, hükümdar, saltanata şükrederek insanlara adl göstermeli, hizmet edenlerin hakkını bilmeli, memleketin genişliğine bakarak raiyyetin emlâkine tema etmemeli, zulme uğramışlara adâletle yetişmeli, reâyânın evlerine asker yerleştirmekten mümkün mertebe kaçınmalıdır. Hükümdarda yumuşaklık eyidir, fakat acze hamlettirecek kadar yumuşak olmamalı. Devlet korkusu, tebaayı ürkütecek dereceye vardırılmamalıdır. Vergi toplayıp hazineyi dolu tutmak eyidir, fakat onu saklamayıp halkın dostluğunu kazanmalıdır (19).

Tursun Beğ, mutlak otoritenin zaruretini açıklamağa çalıştığı gibi bir taraftan da onun suiistimaline karşı adâlet prensibini ve Allah korkusunu ileri sürer. Tursun Beğ'de ikinci mühim fikir, içtimaî düzen için, sınıfların kendi çerçeveleri içinde tutulması zarureti fikridir. Bu sınıf düzenini tayin ve tesbit eden de ona göre, mutlak iktidar sahibi olan Padişahtır. Bu fikirler, o zaman Osmanlı devlet adamları arasında hakim devlet telâkkisini aksettirir. Bu fikirlerden ikincisi, yani *kabiliyet*

(18) Misal için bak. 1696 tarihli adâletnâme, Ç. Uluçay, **Saruhan'da Eşkiyalık**, İstanbul 1944, s. 164..

(19) **Tarih-i Ebu'l-Fath**, s. 7-18, 25.

asına göre ayrılan sınıflar fikri üzerinde durmak lâzımdır. Zira bu as, Osmanlı imparatorluğunda sıkı bir şekilde tatbik olunmuş bir ensiptir ve imparatorluğun inhitatı bu prensibin terk olunmasına atf unmuştur.

Padişah etrafında toplanmış muayyen sınıflar telâkkisi, meşhur lçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından kuvvetle ifade olunmuştu (20). a göre başta Padişah vardır. Ikta' (timar) sahipleri reâyânın üzerin- askerî bir sınıf teşkil eder ve doğrudan doğruya Padişahın şahsına ğlıdırlar. Üçüncü kademede ulemâ ve devlet memurları vardır. Niha- t vergi veren sınıf, yani reâyâ gelir. Sıkı bir sınıflar nizamına daya- n devlet, Türklerin, hakim oldukları İslâm dünyasına getirdikleri mü- m bir yeniliği ifade eder. Bu telâkki, eski İran devlet ananelerile pek i uzlaşmıştır (21).

Orta Asya Türk devletlerinde Han ve ailesi, hanın etrafında askerî çkin sınıf, yani *beyler*, hanlığın dayandığı seçkin kabileler ve nihayet ra-budun denilen fakir ve tâbi halk tabakası dört ayrı sınıf olarak veuddu. Kayde değer ki, Osmanlılarda da buna mümasil bir dörtlü ksim mevcuddur ve en fakir tabaka için vergi kanunlarında *kara* ta- i kullanılırdı (22). 1069 da Kaşgar'da (Orta-Asya) yazılmış olan rkçe *Kutadgu Bilik* adlı eserde (23) beyler, ulema ve kalem erbabı, tçiler ve tüccarlar ve nihayet *karabudun* ayrı sınıflar olarak zikredi- . Hükümdar orada da merkezî durumdadır. Aynı eserde şu meşhur iteârife tekrar edilir: Devlet idaresi için ordu gerek, ordu teşkili için n zengin olmalı, hanın zenginliği halkın zengin olmasına bağlıdır, lkın refahı ve zengin olması da âdil kanunların varlığına bağlıdır. nlardan biri yok oldu mu, hepsi yani devlet de yok olur. Bu düs- a İran'da ve diğer İslâm memleketlerinde ve Osmanlılarda sık sık tlanır (24). İranlı Nasîreddin Tûsi'de (ölümü 1274) ve Celâleddin vvânî'de (ölümü 1502) dört sınıf taksimini buluruz. Devvânî, dört nftan (yani kalem sahipleri, kılıç sahipleri, sanatkârlar ve çiftçiler) rbirinin kendi sınıfı içinde kalması için bir Padişahın otoritesine ih-

(20) **Siyâsetnâme,** Ch. Schefer neşri, Paris 1891-93, Farsca metin s. 30, Gibb, Mez. makale, s. 21.

(21) Gibb, s. 30, 35.

(22) **Süleyman Kanunnâmesi,** s. 62.

(23) Bak. S. Maksudi Arsal, **Kutadgu Bilik,** İstanbul Üniv. Hukuk Fak. Mecm. sayı 2, (1947), s. 657-683.

(24) Bak Taşköprülüzâde, **Ahlâk-i Alâ'î,** İstanbul 1284 H. cilt II, s. 49. Feridun Beğ, **Münşeât, I,** s. 544-546; Kâtib Çelebi, **Düstûr'ul-amel,** s. 124.

tiyaç bulunduğunu belirtir. Devvânî'nin *Ahlâk-i Celâli* adlı eseri Taşköprülüzâde tarafından Türkçeye çevrilmiş ve çok rağbet görmüştür. 17. asırda Kâtib Çelebi de dört esas sınıftan, yani ulema, askerler, tüccarlar ve reâyâdan bahseder ve devlet için ordu, ordu için para, para için zengin reâyâ, bunun için de adâlet düsturunu tekrarlar.

Osmanlı imparatorluğunda yerleşmiş olan devlet telâkkisinde iki ayrı görüş belirir: Bir taraftan sınıflar nizamı ve adâlet esası devlet menfaati içindir, devlet gayedir (bu telâkki Nizâmülmülk'ün *Siyâset nâmesinde* şu ifade ile açıklanır: "Mulk u ra'iyyet hama Sultanrâst, muqta'ân ber sar-i îşân wa wâliyân hamçunin şahna and"). Esa 17. asırda Kâtib Çelebi (25) der ki: "Pâdişah hakiki mâlik'ül-mülk idüğini bilüb hakikatte hazine ve asker ve reâyâ anındır." Bu görüş, şüphesiz saf Türk ve İran ananesini aks ettirir. İkinci görüşte esas gaye şeriattir. Siyasî otorite, Allahın emirlerini tatbik için mevcuttur, hikmet-i vücudü bundan ibarettir.

Osmanlı devletinde zamanına göre bu iki görüşten biri devlet siyasetinde daha bâriz bir hale gelmiştir. Fakat ekseriya devletin mutlak otoritesi ve şeriatın hakimiyeti esasları uzlaştırılmağa çalışılmıştır. Devletin iki esas rüknü olarak şeriatı temsil eden ulema ile siyasî otoriteyi temsil eden ümera Padişahın şahsında birleşir. Ulemâ ve ümeranın, kılıç ve kalem sahiplerinin, iş birliği üzerine dayanan devlet telâkkisi daha Gazzâlî (ölümü 1111) tarafından açık bir şekilde ifade edilmiş (26) ve İslâm devlet nazariyesinin esası haline gelmişti (27). Osmanlı İmparatorluğunda ulemâ-ümerâ birliği esaslı bir hal şekline bağlanmıştır. Vezirâzam, hem ulemâ hem ümerânın başı sayılmıştır ki, bu mühim bir gelişmedir. Osmanlılardan önceki Türk-İslâm devletlerinde askerî otorite, beylerbeyi, sivil idare ise vezir tarafından temsil olunur ve her ikisi Sultana bağlı bulunurlardı.

Taşköprülüzâ'denin adâlet dairesinde : Devlet, şeriat, hükumdar, asker, hazine, raiyyet ve adâlet bir daire halinde biribirine tâbi bir bütün teşkil etmektedirler. Fakat orada eski düstura şeriatın eklenmiş olması dikkate değer.

Fatih Mehmed devrinde, imparatorluğun hakkile teşekkülü sırasında, devlet herşey sayılmış ve Fatih fiilen devlet otoritesini kaynaklayan bir bağ tanınmamıştı. II. Bayezid, onun yerine geçince şeriate aykırı

(25) **Düstûr,** s. 136.

(26) Gibb, s. 21.

(27) P. Wittek, **Islam und Kalifat,** Archiv für Sozialwis. und Sozialpol. Bd 53, s. 425.

ılan bir çok kanun ve tedbirleri kaldırdı. Eseri, Fatih devrinin gizli
'a açık tenkidile dolu olan Âşık Paşa zâde (kendisi şeyhtir) Padi-
a hazine değil, reâyânın hayr u duâsı lâzımdır, der (28). Tursun
ş de (29) II. Bayezid'in (1481-1512) en belirli meziyetinin *adâlet* ol-
ğunu belirtmiştir. I. Selim (1512-1520) den sonra tahta çıkmış olan
nuni Süleyman (1520-1566) da babasının bir çok sert tedbirlerini,
'at (şeriata aykırı) sayılan bir çok vergileri kaldırmış ve bir kanun
adâlet devri açmak azminde olduğunu ilân etmişti. O, meselâ Ve-
zam İbrahim Paşaya gönderdiği bir fermanda (30) *şeriata* ve *ka-*
a aykırı hareket ile reâyâya zulm edenleri cezalandırmakta tam
hiyet vermişti.

16. asır sonlarında ve 17. asır başında çıkan büyük kargaşalıklarda
yâ ezilmiş ve perişan olmuştu. I. Ahmed (1603-1617) reâyâyı hima-
azmile bir adâlet fermanı çıkardı ve mühim kanunî tedbirler aldı.
lan kırk yıl sonra meşhur islâhat lâyihasında Koçi Beğ (31) reâyâya
ılan zulümlerden Padişahın ahirette mesul olduğunu kuvvetli bir dil-
belirtmekte idi. Köprülüler devrinin (1656-1690) en mühim vasfı, şe-
e devlet idaresi ve kanunlarda birinci mevkii vermek ve reâyâyı
uyucu tedbirler almış olmaktır. Nihayet II. Mahmud (1808-1839) din
nezhep ayırd etmeksizin bütün tebaanın müsavatını ısrarla ilân et-
ve kendisine Adlî unvanı verilmişti. Eski adâletnâmelerle Avrupa
te'larının bir mezci mahiyetinde olan Tanzimat Hattı (1839) şeriat
anunun ihyâsını taahhüd eden bir vesikadır.

Hülâsa, Osmanlı Padişahı bütün devlet selâhiyetlerinin sahibi ve
lar nizamının hakimidir. Fatih Mehmed, Yavuz Selim veya Kanunî
yman gibileri müstesna, Padişah, çok defa gayet karışık bir sistem
le bu mutlak iktidarın ancak bir senbolünden ibaret kalmakta ve
toriteyi fiilen kudretli bir vezirâzam elinde tutmakta idi. Ehemmi-
olan nokta, her şeyde mutlak bir şekilde hakim olan bölünmez
torite fikri ve bunu tam manasile gerçekleştirmek üzere teşkilâtta
lana getirilen inkişaftır. Osmanlı Padişahının düzenleyici ve teşki-
ndırıcı otoritesi, cemiyetin bütün sınıf ve zümrelerine muayyen bir
vermiş, köylerden vakıflara, saraydan medreseye kadar herşey
sıkı kontrolu altına girmiştir. Padişahın toprak ve reâyâ üzerin-
utlak hakları, ilhak olunan memleketlerde yerleşmiş hertürlü sı-
r nizamını ve imtiyazları istediği gibi kaldırmasını veya değiştir-

28) S. 198.
29) S. 17.
30) Feridun, **Münşeât**, I, 344.
31) Aksüt neşri, İstanbul 1939.

mesini mümkün kılmıştır. 15. asır ilk yarısında Ahmed Dâi Sultana hi-
taben şu mısraları yazmıştı (32) :

Cihân sensin ve likin cân sensin,
Kamu âlem kulun Sultan sensin,
Vücudun bir güherdir kân-i devlet,
Müretteb cümlesi erkân-i devlet,
Sana ḫaktan atâdır adl ü insâf,
Senin adlin talebidür Kaf tâ Kaf.

Bu aşırı mutlakiyet, şüphesiz, her an fevkalâde mes'uliyetler ve teh-
likeler karşısında bulunan Osmanlı devletinin hudud devleti karakte-
rinden doğmaktadır.

(32) **Ahmed-i Dâî, hayatı ve eserleri,** İsmail Hikmet Ertaylan, metin s. 175.